

УНИВЕРСИТЕТ ВЪРХНА АНТРОПОЛОГИЧЕСКА ШКОЛА

В ПОИСКАХ СУЩНОСТИ

Сборник статей в честь 60-летия Н. Д. Руссева

Под редакцией
М. Е. Ткачука и Г. Г. Атанасова

Библиотека

КИШИНЕВ
2019

HIGH ANTHROPOLOGICAL SCHOOL UNIVERSITY

IN SEARCH OF THE ESSENCE

Essays in honour of Nicolai Russev
on the occasion of his 60th birthday

Edited by
M.E. Tkachuk and G.G. Atanasov

KISHINEV
2019

СОДЕРЖАНИЕ

AD GLORIAM

М. Е. Ткачук (<i>Кишинёв, Молдова</i>). Дунайская элегия Руссева	13
В. Йотов, А. Минчев (<i>Варна, България</i>). Приятелски и колегиален поздрав към Николай Руссев	19
О. А. Довгополова (<i>Одесса, Украина</i>). «Гораздо сложнее было с живыми...»: История одного поселка на границе тектонических сдвигов цивилизаций	21
Список печатных трудов Н. Д. Руссева	25

АНТИЧНЫЕ МОТИВЫ БАЛКАН

А. Минчев (<i>Варна, България</i>). Елинистически фигурални лампи от античного светилище на нос Свети Атанас край Бяла, Варненско	35
А. Орачев (<i>Ахтопол, България</i>). Българският поведенчески стереотип — кимане с глава в знак на съгласие у гетите в <i>Tristia</i> на Овидий	43
В. Йотов (<i>Варна, Болгария</i>). Античная печь III в. на мысе Св. Атанас, Варненская область, Болгария	55

РАННЕЕ СРЕДНЕВЕКОВЬЕ У ГОРОЖАН И НОМАДОВ

С. Б. Сорочан (<i>Харьков, Украина</i>). Баптистерии раннесредневекового византийского Херсона: некоторые итоги изучения	67
М. М. Казанский (<i>Париж, Франция</i>). О «кочевнических юртах» на памятниках оседлого населения лесостепи (V—VIII вв.).	73

НУМИЗМАТИЧЕСКИЕ ЭТЮДЫ

А. В. Кривенко (<i>Тирасполь, Молдова</i>), М. Н. Бутырский (<i>Москва, Россия</i>). Монеты Латинской и Византийской империй из находок на территории Пруто-Днестровья.	89
Н. А. Алексеенко (<i>Симферополь, Крым</i>), Л. В. Дергачёва (<i>Бухарест, Румыния</i>). Молдавская монета на территории средневековой Таврики (краткий обзор) . . .	97

МАТЕРИЯ ЗНАЧЕНИЙ

- М. М. Чореф** (*Нижневартовск, Россия*). К вопросу о датировании совместного правления Радамсадия и Рескупорида V 109
- С. В. Белецкий** (*Санкт-Петербург, Россия*). Новый тип древнерусского княжеского знака 119
- Й. Валериев** (*Бургас, Бългaрия*). Къснономадски пандантиви амулети от района на Долния Дунав 125

РЕЛИКТЫ СТЕПЕЙ ЕВРАЗИИ

- Н. Н. Крадин** (*Владивосток, Россия*). Города в кочевых империях Внутренней Азии. 149
- М. В. Ельников** (*Запорожье, Украина*). Золотоордынское городище Конские Воды по письменным источникам, картографическим материалам и археологическим данным 171
- Л. Ф. Недашковский** (*Казань, Россия*). Остатки погребений, металлические, стеклянные и каменные изделия с Увецкого городища по архивным данным . . 191
- А. Н. Масловский** (*Азов, Россия*). Керамический комплекс как проявление культурного единства оседлого населения европейской части Золотой Орды. Краткий обзор. Общие и частности. 209

УКРАШЕНИЯ ЗОЛОТООРДЫНСКОЙ ЭПОХИ

- К. А. Руденко** (*Казань, Россия*). Золотые и серебряные браслеты XIII—XIV вв. из Булгарской области Золотой Орды: систематизация, атрибуция и датировка. . 239
- С. А. Фидельский** (*Тирасполь, Молдова*), **М. М. Чореф** (*Нижневартовск, Россия*). Бронзовое зеркало золотоордынского времени из окрестностей села Тея на левобережье Нижнего Днестра. 263
- М. В. Квитницкий** (*Тирасполь, Молдова*), **Н. П. Тельнов** (*Кишинёв, Молдова*), **С. Д. Лысенко** (*Киев, Украина*), **С. Н. Разумов**, **В. С. Синика** (*Тирасполь, Молдова*). Золотоордынский погребальный комплекс с зеркалом с изображением сфинксов на Нижнем Днестре 275
- С. С. Рябцева** (†). О некоторых предметах декорировки костюма и украшениях конца XIII — начала XV вв., связанных с золотоордынской традицией 291

ИЗ КУЛЬТУРОЛОГИИ КАРПАТО-ДНЕСТРОВСКИХ ЗЕМЕЛЬ

- И. П. Возный** (*Черновцы, Украина*). Клинковое оружие XII—XV вв. с территории междуречья Верхнего Прута и Среднего Днестра 309
- Б. М. Боднарюк** (*Черновцы, Украина*). Молдо-валашский этнический субстрат в эпоху раннего средневековья: аспекты цивилизационной идентификации в осмыслении румынских историков XX века 331

ЛИЧНОСТИ И ОБРАЗЫ ЭПОХ

- О. М. Луговой (*Одесса, Украина*). Григорий Цамблак и первое упоминание о Хаджибее 341
- А. В. Федорук (*Черновцы, Украина*). «Искусный и очень опытный стратег»: военная деятельность Ивана Русина на службе царей Тырновской Болгарии (20—30-е гг. XIV в.) 349
- Пл. Павлов (*Велико-Търново, България*). За култа към св. Филотея Търновска в средновековна България и Влахия 361
- И. Ф. Грек (*Кишинёв, Молдова*). Рождение историка-болгариста и общественника . . 367

«ОСЕНЬ СРЕДНЕВЕКОВЬЯ»

- Г. Г. Атанасов, К. Р. Димов (*Силистра, България*). Отново за датировката и произхода на пафтите — *corrigenda et addenda* (По повод колекция в Дуловския музей от с. Окорш, Силистренско) 377
- А. В. Красножон (*Одесса, Украина*). Замок Хаджибей: история исследований, датировки, локализация 395
- А. В. Балух (*Черновцы, Украина*). Влияние польско-турецкого соперничества второй половины XVII в. на военно-политическую ситуацию в Карпато-Днестровском регионе 413

К ОСМЫСЛЕНИЮ ТЕОРИЙ И ЗАБЛУЖДЕНИЙ

- В. П. Кирилко (*Симферополь, Крым*). Терминологический аспект в изучении одоннефных храмов средневекового Крыма 427
- Б. Д. Борисов (*Велико-Търново, България*). Проблемът за средновековните сезонни селища от територията на дн. Югоизточна България (трансхуманс или номадизъм) 449
- В. Л. Мыщ (*Санкт-Петербург, Россия*). Мнимое княжество Киркельское в Юго-Западном Крыму XIII—XV вв. 467
- Список сокращений. 475

CONTENTS

AD GLORIAM

M.E. Tkachuk (<i>Kishinev, Moldova</i>). Russev's Danubian Elegy	13
V. Yotov, A. Minchev (<i>Varna, Bulgaria</i>). Greetings to Nikolai Russev from Friends and Colleagues	19
O.A. Dovgopolova (<i>Odessa, Ukraine</i>). "Those alive were much harder to deal with...": history of a settlement on the border between tectonic shifts of civilizations	21
List of Published Scientific Works by N.D. Russev	25

CLASSICAL MOTIVES OF BALKANS

A. Minchev (<i>Varna, Bulgaria</i>). Hellenistic Plastic Lamps from the Ancient Sanctuary at Sveti Atanas Cape near Byala, Varna Region	35
A. Orachev (<i>Ahtopol, Bulgaria</i>). The Bulgarian Behavioral Stereotype, Head Nodding Used by the Getae as a Sign of Consent in Ovid's Tristia	43
V. Yotov (<i>Varna, Bulgaria</i>). Antique Kiln of 3rd Century on Sveti Atanas Cape, Varna Region, Bulgaria	55

EARLY MIDDLE AGES AT BURGHERS AND NOMADS

S.B. Sorochan (<i>Kharkiv, Ukraine</i>). Baptisteries of the Early Medieval Byzantine Cherson: some results of study	67
M.M. Kazanski (<i>Paris, France</i>). On the "Nomadic Yurts" on the Sites of the Settled Population of the Forest-steppe (5th—8th Centuries)	73

NUMISMATICAL SKETCHES

A.V. Crivenco (<i>Tiraspol, Moldova</i>), M.N. Butyrsky (<i>Moscow, Russian Federation</i>). Coins of the Latin and the Byzantine Empires by the Finds on the Territory of Prut-Dniester Region	89
N.A. Alekseienko (<i>Simferopol, Crimea</i>), L.V. Dergacheva (<i>Bucharest, Romania</i>). The Moldovan Currency Discovered in Medieval Taurica (short overview)	97

MATTER OF MEANINGS

- M.M. Choref** (*Nizhnevartovsk, Russian Federation*). **On Dating of the Joint Rule of Rhadamsades and Rhescuporis V** 109
- S. V. Beletsky** (*Saint Petersburg, Russian Federation*). **New Type of the Old Russian Princely Token** 119
- I. Valeriev** (*Burgas, Bulgaria*). **Late Nomadic Pendent Amulets from the Lower Danube** . 125

RELICS OF THE STEPPE EURASIA

- N. N. Kradin** (*Vladivostok, Russian Federation*). **Cities in Nomadic Empires of Inner Asia** 149
- M. V. Elnikov** (*Zaporizhzhia, Ukraine*). **Golden Horde Hillfort Konskie Vody by Written Sources, Cartographic Materials and Archaeological Data** 171
- L. F. Nedashkovsky** (*Kazan, Russian Federation*). **The Remains of Burials, Metal, Glass and Stone Wares from the Uvek Hillfort by Archival Materials** 191
- A. N. Maslovskiy** (*Azov, Russian Federation*). **Ceramic Complex as a Sign of Cultural Unity of Settled Population of Golden Horde. Brief review. Common and particular** . . 209

DECORATIONS OF THE GOLDEN HORDE TIME

- K. A. Rudenko** (*Kazan, Russian Federation*). **Gold and Silver Bracelets of the 13th—14th Centuries from the Bulgar Region of the Golden Horde: systematization, attribution and dating** 239
- S. A. Fidelski** (*Tiraspol, Moldova*), **M. M. Choref** (*Nizhnevartovsk, Russian Federation*). **A Bronze Mirror of the Golden Horde Time from the Outskirts of the Teia Village on the Left Bank of the Lower Dniester** 263
- M. V. Kvitnytskyi** (*Tiraspol, Moldova*), **N. P. Telnov** (*Kishinev, Moldova*), **S. D. Lysenko** (*Kiev, Ukraine*), **S. N. Razumov**, **V. S. Sinika** (*Tiraspol, Moldova*). **Golden Horde Grave with a Mirror with the Image of Sphinxes in the Lower Dniester Region** 275
- S. S. Ryabtseva** (†). **On Some Elements of Costume Decoration and Adornments of the Late 13th — Early 15th Centuries Associated with the Golden Horde Tradition** . . 291

PAGES FROM THE CULTUROLOGY OF THE CARPATHIAN-DNIESTER LANDS

- I. P. Vozny** (*Chernivtsi, Ukraine*). **The Blade Weapon of the 12th—15th Centuries from the Territory between the Upper Prut and the Middle Dniester** 309
- B. M. Bodnariuk** (*Chernivtsi, Ukraine*). **Moldo-Wallachian Ethnic Substrate in the Early Middle Ages: aspects of civilization identification as understood by the Romanian historians of the 20th century** 331

PERSONS AND IMAGES OF THE TIME

O.M. Lugovyi (<i>Odessa, Ukraine</i>). Grigorij Tsamblak and the First Record of Khadjibey	341
A. V. Fedoruk (<i>Chernivtsi, Ukraine</i>). “A Skilled and Very Experienced Strategist”: Military Activities of Ivan Rusin in the Service of the Tsars of Tarnovo Bulgaria (20—30s years of the 14th century)	349
Pl. Pavlov (<i>Veliko Tarnovo, Bulgaria</i>). The Cult of St. Phylotea of Tarnovo in Medieval Bulgaria and Wallachia	361
I. F. Grek (<i>Kishinev, Moldova</i>). Birth of a Historian-Bulgarist and Social Activist	367

“THE AUTUMN OF THE MIDDLE AGES”

G. G. Atanasov, K. R. Dimov (<i>Silistra, Bulgaria</i>). Once Again about the Dating and Origin of the Clasps Called Pafta — corrigenda et addenda (On the occasion of the collection in the museum of Dulovo, found in the area of Okorsh, Silistra region)	377
A. V. Krasnozhon (<i>Odessa, Ukraine</i>). The Khadzhibey Castle: History of Research, Dating, Localization	395
O. V. Balukh (<i>Chernivtsi, Ukraine</i>). The Influence of the Polish-Turkish Rivalry in the Second Half of the 17th Century on the Military and Political Situation in the Carpathian-Dniester Region	413

UNDERSTANDING THEORIES AND DELUSIONS

V. P. Kirilko (<i>Simferopol, Crimea</i>). Terminological Aspect in Studies of Single-Nave Basilicas in the Medieval Crimea	427
B. D. Borisov (<i>Veliko Tarnovo, Bulgaria</i>). The Problem of the Seasonal Settlements on the Territory of Today’s South-Eastern Bulgaria (Transhumance or Nomadism)	449
V. L. Mytz (<i>Saint Petersburg, Russian Federation</i>). The Imaginary <i>Kirkel</i> Principality in South-Western Crimea (13th—15th Centuries)	467
Abbreviations	475

Пл. Павлов

За култа към св. Филотея Търновска в средновековна България и Влахия

Keywords: Bulgaria, Wallachia, Moldavia, Tarnovo, Curtea de Argeș, St. Phylothea

Ключевые слова: Болгария, Валахия, Молдова, Тырново, Куртя де Арджеш, св. Филофея

Pl. Pavlov

The Cult of St. Phylotea of Tarnovo in Medieval Bulgaria and Wallachia

Evolution of the cult of St. Phylotea from Tarnovo is examined, whose relics were moved in the end of 14th century to Curtea de Argeș, the old capital of Wallachia. It is paradoxical, yet there is a different story about the Saint's life in the North Danube area, which has nothing in common with the passion written by Patriarch Euthymius of Tarnovo. Folklore tells that that Phylotea was Bulgarian, born in Tarnovo in the beginning of 13th century. The author suggests a hypothesis that the legendary story of this Saint comes from Tarnovo. He poses a question about the cult of St. Phylotea in Medieval Moldavia, which is not examined.

Пл. Павлов

Култ св. Филофеи Тырновской в средневековой Болгарии и Валахии

В статье рассматривается развитие культа св. Филофеи Тырновской, чьи мощи были перенесены в конце XIV века в старую столицу Валахии — Куртя де Арджеш. Парадокс заключается в том, что в Северном Подунавье существует иная версия жизни этой святой, не имеющая ничего общего с мартирологом, составленным патриархом Евфимием Тырновским. Согласно фольклорной интерпретации, Филофея была болгаркой и родилась в Тырново в начале XIII века. В статье приводится гипотеза о том, что легендарная история этой святой началась в Тырново. Ставится вопрос о культе св. Филофеи в средневековой Молдавии, требующий дальнейшего изучения.

В своето научно творчество нашият уважаван колега и приятел Николай Руссев отдели сериозно място на връзките между България и Молдова, както и в по-широк план между народите и държавите по двата бряга на Долни Дунав и Северното Причерноморие (Руссев 1999; Грек, Руссев 2011: 15—41). Настоящата малка студия е посветена на проблем, който поставя връзките на средновековна България с т.нар. Дунавски княжества в полето на сакралното в неговите различни интерпретации — тема, която е свързана с интересите на учен с широки хоризонти и интуиция, какъвто е проф. д.и.н. Николай Руссев. И още нещо, в случая нашите наблюдения се базират не толкова на „строга научна“, кабинетна работа, колкото на пътувания и преки впечатления — подход, който ни сближава поне донякъде с търсаческата, любознателна и впечатлителна натура на нашия уважаем юбиляр.

През есента на 2003 г. заедно с режисьора Константин Чакъров и оператора Николай Конакчиев за осем дни пропътувахме точно 3924 км в Румъния. В резултат от тази особена „експедиция“ направихме два доку-

ментални филма за Българската национална телевизия, единият от които беше посветен на култовете към св. Параскева/Петка, св. Димитър Басарбовски и св. Филотея. Той беше озаглавен „Непознатите ни светини“, доколкото днешните българи и румънци не познават, поне не и в достатъчна степен, развитието на култовете и свързаните с тях знакови места в съседната страна. Макар и съвсем накратко, ще припомним, че след завладяването на средновековната българска столица Тырново мощите на св. Петка последователно са пренесени и пребивават във Видин, Белград и Цариград, а от 1641 г. и до днес са в Яш — престолният град на средновековното княжество Молдова. Онези на св. Филотея от Тырново са пренесени във Видин, а после в Куртя де Арджеш, втората по ред столица на княжество Влахия. Димитър Нови, отшелникът от Басарбово, Русенско, повече от две столетия е тачен като покровител на Букурещ. Неговите мощи се озовават там след руско-турската война от 1774 г. С други думи, пазителки на средновековните столици на Влашко и Молдова са две български светници, а небесен застъпник на днешната ру-

Обр. 1. Раклата с мощите на св. Филотея (по The Mystery...).

Fig. 1. Ossuary with relics of St. Phylotea (after The Mystery...).

мънска столица е отново български светец (Павлов, Чакъров 2005: 239—250). Доколкото за св. Петка Търновска и св. Димитър Басарбовски се знае повече, ще насочим вниманието си към позабравената днес в България св. Филотея. Макар и немного, паметниците, посветени на тази светица, разкриват интересни страници от историята на Второто българско царство, както и силата на българското държавно-политическо, духовно и културно влияние в земите на север от Дунав (Попов 2017). През последните няколко века светицата е много по-известна в северната ни съседка, въпреки че култът към нея е създаден в България. Една от причините е, че нейните мощи, както стана дума, от края на XIV в. се пазят в манастира на епископията на Куртя де Арджеш (Bălan 2003: 84—88). Днес православните църкви на България и Румъния отбелязват паметта на св. Филотея на 7 декември, въпреки че през Средновековието това е ставало на 28 май. Причината за тази промяна най-вероятно е свързана с пренасянето на мощите на светицата от България във Влахия, което вероятно е станало през декември 1397 г.

Известното на живота на св. Филотея не е много и това е създадо определени затруднения на патриарх Евтимий Търновски, който в края на XIV в. създава на базата на познатите му източници нейното най-подробно житие (Kaluzniacki 1901: 142—155; Калужняцки 2010: 142—155; Патриарх Евтимий 1990: 96—112, 270—273.). Житието е използвано от митрополит Йоасаф Бдински в написаното от него „Похвално слово“ през 1395 г., когато мощите на светицата са пренесени от Търново във Видин от цар Константин II Асен, син и съвладетел на цар Иван Срацимир (Грашева

1982: 187—200). Според Евтимий светицата е живяла най-вероятно през IX—X в. в „Моливот“, което вероятно е изопачение на името на градчето Поливод в Одринска Тракия. Едно допълнение на Йоасаф Бдински дава възможност да се мисли, че по-скоро става дума за градчето Памфил, южно от Одрин (Патриарх Евтимий 1990: 270—271). Филотея е била дъщеря на „патриция“ Йоан и съпругата му Ирина („от царски род“ според Йоасаф Бдински), които дълго време нямали деца и поради това я „посветили на Бога“. Най-вероятно в случая имаме обичаен топос, срещан нерядко в агиографската литература. Така или иначе, Филотея живее в аристократично семейство и в реда на нещата получава добро образование. На четиринадесетгодишна възраст, каквато е практиката в онази епоха, е омъжена за благородника Константин, който е бил на седемнадесет години. Отново в духа на агиографската традиция, двамата живеят в пълна хармония и по настояване на Филотея не „консумират“ брака си. Няколко години по-късно Константин умира. Оставайки вдовица, Филотея приема монашеството и живее в скромна килия на остров в близкото езеро. Заради способностите ѝ на лечителка и дарбата да ѝ да утешава нещастните, при нея идват хора от близо и далеч. След нейната смърт мощите ѝ са пазени в църквата „Света Богородица“ в родния и град. Култът остава локален, поради което почти няма отражение в религиозния живот на Византия. Две столетия по-късно, както разказва патриарх Евтимий, „Българското царство стана много крепко и силно, и всичките околни области обхващаше и покоряваше. Тогава в България управляваше царският скиптър добре и даже великолепно благочестивият и славен цар Калоян. Като виждаше гръцкото царство съвсем изнемогнало, той се нахвърли срещу него мъжествено, и много градове и села плени и разори. И като събра всичко хубаво, пренесе го в своя славен град Търново — целият народ с целия му добитък пресели в своята държава. Като вършеше всичко това, чу и за чудесата на преподобната Филотея и много се разпали сърцето му... След като завоюва целия оня край и го подчини на своята власт, дойде и там, дето лежеше честното тяло на преподобната, изпълни се с неизказана радост...“ Българският цар решава да пренесе мощите на светицата в своята столица Търново. Неговите боляри възкликват: „Царю, прави скоро, каквото си намислил... и голяма полза ще принесеш на нашите души, но и на нашата страна, и нашият град ще получи голяма помощ!“ (Kaluzniacki 1901: 153)

Обр. 2. Св. Филотея (съвременна румънска икона).

Fig. 2. St. Phylotea (modern Romanian icon).

Както е известно, за средновековния човек сакралните реликви в един град са не по-малко важни от крепостните му стени. Затова през 1195 г. цар Асен (1186—1196) пренася от Средец/София в Търново мощите на св. Иван Рилски, а Иван Асен II (1218—1241) — онези на св. Параскева/Петка от Епиват или Каликратия в Източна Тракия. Сакралния пантеон на града обаче е обогатен най-вече от цар Калоян (1197—1207), който пренася в Търново мощите на св. Михаил Воин от Потука, св. Иларион Мъгленски, св. Гаврил Лесновски, св. Йоан Поливотски, св. Филотея (Павлов 2006; Павлов, Темелски 2010: 108—110). С основание се отбелязва, че с пренасянето на мощите на св. Филотея е поставено началото на една нова тенденция в отразяването на „женската святост“ (История 2008: 527), която е засилена с пренасянето на онези на св. Параскева/Петка три десетилетия по-късно.

Според византийския историк Георги Акрополит след края на т.нар. българо-гръцки съюз против Латинската империя през 1205—1206 г. Калоян депортира „ромейско“ население от Източна и Беломорска Тракия по бреговете на Дунав, а според Теодор Скутариот — на Марица (ГИБИ 1974: 156; Геор-

гий Акрополит 2013: 57, 186.). Религиозната процесия с мощите на св. Филотея се превръща в демонстрация на могъществото на българската държава: „Царят заповяда тялото на преподобната да бъде пренесено в славния град Търново с много почести и благоговение. За тая цел бяха отредени 300 избрани войници с началник някой си Теодор, човек благоговееен и честен, благочестив и верен като никой друг, храбър на война и красив на ръст...“

Оказва се, че боляринът Теодор страда от катаракта („перде“) на лявото око. „Много средства пръсна по лекари и много грижи имаше — разказва Евтимий, обаче никаква полза... След като получи от царя нареждане и събра всичкото си войнство заедно, веднага се отправи към мощите на светата с усърдие, с все душа ги целуна, проля много сълзи от очите си и просеше да получи милост за повреденото си око. И като се разпали от гореща вяра, взе лявата ръка на светата и я положи на окото си. И о чудо, внезапно въпросното перде на окото му изчезна и той с чисти очи ясно гледаше сияйната слънчева светлина... Това чудо се разчу навсякъде и всички славеха Бога и преподобната Филотея...“ (Kaluzniacki 1901: 153—154.)

Мощите на св. Филотея са положени в църквата „Успение на св. Богородица“, разположена близо до прочутата „Св. Четиридесет мъченици“. Казваме това само за ориентация, защото въпросният Богородичен храм е по-стар от онзи на Севастийските мъченици, изграден през 1230 г. През XIX в. църквата „Успение на св. Богородица“ търпи редица преустройства, но за съжаление е напълно разрушена при голямото земетресение през 1913 г. След края на Първата световна война храмът е изграден отново, за жалост в стил, различен от типичния за Средновековието. През XIV в. „Успение на св. Богородица“ е храм на девически манастир. Именно по молба на монахините, между които е имало и представителки на болярството и самата царска фамилия, патриарх Евтимий пише житие на светицата. Така или иначе, култът към св. Филотея е създаден от Търновската патриаршия. Както стана дума, след падането на Търново под османска власт мощите на св. Филотея са пренесени във Видин и това е повод митрополит Йоасаф Бдински да напише възмущаващо похвално слово. Когато османските турци завладяват и Видин, най-вероятно временно през 1397 г. (Павлов, Тюнтонджиев 2018: 110—118), светите мощи са отнесени от влашкия воевода Мирчо Стари в Куртя де Аржеш, където се пазят и днес. За съжаление, обстоятелствата около поредното

„пътуване“ на раклата с тялото на светицата остават неизвестни.

Създаденото в Търново житие на св. Филотея вероятно е било познато във Влахия, още повече при документираните връзки на патриарх Евтимий с видния монах Никодим Тисмански, македонски българин по произход, а и с влашкия митрополит Антим (Иванова 1986: 102—107). И все пак, както се оказва, връх вземат преданията, които според нас поне отчасти са пренесени от България. Впрочем, ако се замислим, Евтимий е трябвало да напише житие на светицата и предвид оскъдните знания на търновци и останалите българи за нейния живот, дела и „чудеса *post mortem*“. Донякъде е странно, че това е сторено близо две столетия след пренасянето на мощите в българската столица. Разбира се, положително са съществували някакви по-кратки агиографски творби, свързани с нейния култ, каквито обаче не са достигнали до наши дни. Що се отнася до службата, посветена на светицата, тя не дава конкретна информация за нейния живот (Иванова 1986: 102—103). Поне отчасти Евтимий е черпил сведения от някакви по-ранни паметници, но и с просто око се вижда, че съдържащата се в тях информация не е била особено изобилна и конкретна. Със сигурност именно липсата на сведения за живота на светицата е създавало възможност да се създават „истории“ на основа, която можем да наречем „народна“ или „приказна“, други думи, фолклорна.

Според „влашката“ версия за живота на светицата тя е българка, родена в Търново в началото на XIII в. Възпитана е в дух на благочестие от своята майка, но рано остава сираче (Viața... 2003: 49). Баща и се жени повторно, а коварната и зла мащеха товари младото момиче с тежка работа. Нещо повече, тя настройва бащата на Филотея против собствената му дъщеря. Како виждаме, става дума за обичайни топоси, които са често срещани в народните приказки и нямат нищо общо с написаното от Евтимий житие на светицата. Малката Филотея е трябвало да носи храна на баща си, когато той е на работа на полето или в гората. Поради жалостивото си сърце тя често раздава част от нея на срещнати по пътя просияци и бедняци, от което баща ѝ е недоволен. При поредния такъв случай, в състояние на афект той хвърля по нея своята брадва. За съжаление бравдвата улучва момичето... Ранено в крака, то умира от последвалия кръвоизлив едва на 12-годишна възраст... Ужасен от станалото, съкрушеният от скръб родител се опитва да вземе детето си на ръце, но тялото не помръдва! Призовава на помощ други хора, а най-на-

края идва и самият „архиепископ“, т.е. българския търновски патриарх. След много молитви, които не помагат, архиепископът започва да изрежда имената на различни градове, в които светицата би желала да намери покой. Когато споменава Куртя де Арджеш, мъртвото девойче се изправя (Viața... 2003: 67—68). Този детайл показва още веднъж, че северната граница на Второто българско царство е достигала до Карпатите и че това се е помнело векове след неговата гибел (Павлов 2010: 354—364).

Както виждаме, при интерпретацията на живота на светицата във Влахия изцяло доминира легендата, която няма нищо общо с писаното от Евтимий и Йоасаф Бдински. Нелепата смърт на девойката, убита по лошо стечение на обстоятелствата от собствения и баща, прави от „преподобната“, каквато е тя в България, а по-рано и във Византия, „мъченица“... Според П. Черноводяну кардиналната промяна в култа към св. Филотея „е била осъществена в по-късно време, когато под турското владичество старата Евтимиева традиция е била променена и дори забравена, за да отстъпи място на друга, актуална, според която Филотея се явява местна българска светица...“ (Cernovodeanu 2001: 169—173). И, както подчертава и Е. Бакалова, „събитията от живота на тази млада мъченица, които съставляват нещо като ново „фолклорно“ житие на светицата, напълно различно от написаното от българския патриарх Евтимий, се визуализират във фреските от XVIII в., украсяващи северния стълб на кораба на княжеската църква...“ (Бакалова 2016: 83—84). Е. Бакалова обръща внимание и на факта, че Евтимиевото житие на св. Филотея не се открива в нито един ръкопис във Влахия, за разлика от други негови произведения. Това пояснение е важно и, макар и косвено, показва късната поява и слабата разпространеност на тази творба — обстоятелство, което очевидно е повлияло за метаморфозата по отношение на св. Филотея във Влахия. В немалка степен тази промяна може да се обясни и с превръщането на светицата от „защитница на града“ в закрилница от природни бедствия, болести и други нещастия (Mazilou 1933: 70—72).

Горните оценки поне донякъде са крайни и надали отговарят на истината. Отново ще обърнем внимание на възможността легендата да е пренесена от България. Както изглежда, до времето на Евтимий знанията за светицата в самия град Търново, после и във Видин и в България като цяло, са били оскъдни. Това е „родило“ легендарната, приказно-анекдотична версия за живота на Филотея. Евтимий отбелязва, че св. Филотея е на-

ричана „Темнишка“ — очевидно по името на близкото до Търново село Темниско (днес част от по-голямото селище Първомайци), с което манастирът „Св. Богородица“ в Търново очевидно е бил свързан. Не е изключено въпросното село да е било дарено на градската обител от някой от българските царе, а защо не и от самия Калоян? Съществува мнение, че манастирът е бил изграден и поддържан от жителите на въпросното село (Цонев 1935: 339). Прави впечатление, че във „влашката“ версия за живота на светицата има определен „селски“ елемент — бащата на Филотея работи на полето или в гората, въпреки твърдението, че светицата е родена в столичен град като Търново. Възможно е този „домашен“ прочит на живота на загадъчната светица да е съществувал още в Търново и близкото село Темниско. По тази причина по молба на монахините от манастира „Успение на Света Богородица“ патриарх Евтимий се заема с трудната задача по написването на „официално“ житие, което да изясни нейния образ за вярващите (Радченко 1898: 303—304). По същата причина десетина години по-късно Йоасаф Бдински преразказва Евтимиевия текст, за да предостави нужната информация на вярващите във Видин. Така или иначе, във Влахия надделява легендарната „история“ за св. Филотея, пренесена от България и по всяка вероятност обогатена на север от Дунав.

Предвид църковния календар във Влахия и днешна Румъния култът към Филотея се „преплита“ с онзи към св. Никола, а паметта на светицата се чества цели три дни — от 5 до 7 декември. Във Влахия, съответно в днешна Румъния, св. Филотея е тачена като покровителка на децата и младежите, особено на момичетата. Народната фантазия прави българската светица далечна родственица на св. Илия. Известни са няколко случая на процесии с нейните мощи на по време на суша. Вярвало се е, че застъпничеството на св. Филотея пред Бога осигурява богата реколта и защита от болести по хората, добитъка, посевите, лозята... Инте-

рес буди изобразяване на светицата в румънската иконопис — в съответните „Ерминии“ (наръчници) е посочено, че тя трябва да е облечена „в народна българска носия...“ (Erminia 2000: 93).

Няколко думи и за възможността култът към св. Филотея да е имал отражение в Молдова — въпрос, който практически е игнориран в съществуващите изследвания. Съвременната Румънска православна патриаршия има решение, в което са дадени препоръки за честването и в целия неин диоцез. В него влиза голяма част от територията на историческото княжество Молдова заедно със старите негови столици Сучава и Яш, както и редица известни манастири. Решението на румънския Свети Синод е обявено на 28 февруари 1950 г. През 1955 г. в присъствието на румънския патриарх Юстиниан е извършена тържествена служба с участието на хиляди вярващи. Струва си обаче да се потърсят сведения до каква степен и дали култът е присъствал в средновековното княжество Молдова, още повече при силното българското културно влияние в него. Достатъчно е да посочим присъствието и наследството на Григорий Цамблак, един от най-ярките и талантиливи ученици на патриарх Евтимий. Следва да се имат предвид и влахо-молдавските връзки в онази епоха. По този начин е възможно култът от Куртя де Арджеш да е проникнал или пък вторично да е пренесен в Яш, където от 1641 г. са мощите на св. Параскева/Петка Търновска.

Култът към св. Филотея е сред показателните примери за духовното излъчване на България и по-конкретно на старата българска столица Търново като сакрален център и едно от най-значителните църковни средища в православния свят през Средновековието. От друга страна, българските следи в днешните държави Румъния и Молдова са свидетелство за феномена „България след България“ във вековете, когато българската държава отсъства от политическата карта на Европа и света.

Литература

- Бакалова Е. 2016. *Култът към реликвите и чудотворните икони. Традиции и съвременност*. София: „Проф. Марин Дринов“.
- Георгий Акрополит. 2013. *История*. Перевод, вступ. статия, коментари и приложения П. А. Жаворонкова. Санкт-Петербург: Алетея.
- Грек И. Ф., Руссев Н. Д. 2011. 1812: *Поворотният год в истории Буджака и «задунайских переселенцев»*. Кишинев: Stratum plus.
- ГИБИ 1974: *Гръцки извори за българската история VIII*. 1974. София: БАН.
- Иванова К. 1986. *Патриарх Евтимий*. София: Народна просвета.
- История... 2008: Милтенова А. (ред.). 2008. *История на българската средновековна литература*. София: Изток-Запад.
- Калужняцки Е. 2010. *Съчинения на българския патриарх Евтимий (1375—1393)*. Съст. и послеслов Д. Кенанов. Велико Търново: Св. св. Кирил и Методий.
- Павлов Пл. 2006. *Търновски светци и чудотворци*. Варна: Славена.
- Павлов Пл. 2010. *Забравени и неразбрани (Събития и личности от българското Средновековие)*. София: Сиела.
- Павлов Пл., Темелски Хр. 2010. *Българи светци*. София:

- Тангра ТанНакРа.
- Павлов Пл., Тютюнджиев И. 2017. *Османските завоевания и „държавата на духа“*. Велико Търново: Абагар.
- Павлов Пл., Чакъров К. 2005. Непознатите светини. В: *Приносът на Историко-Юридическия факултет за развитието на българското образование и наука*. Велико Търново: Св.св. Кирил и Методий, 239—250.
- Патриарх Евтимий. 1990. *Съчинения*. Превод и коментар Кл. Иванова. София: Наука и изкуство.
- Попов Т. 2017. *Българската държавна традиция във влашката низина, Молдова и Бесарабия от края на XII до края на XV в.* София: Пропелер.
- Радченко К. 1898. *Религиозно и литературно движение в Болгарии в эпоху перед турецким завоеванием*. Киев: Типография Университета Св. Владимира.
- Русев Н.Д. 1999. *На грани миров и эпох. Города низовьев Дуная и Днестра в конце XIII—XIV вв.* Кишинев: Высшая антропологическая школа.
- Цонев Б. 1935. *Стара българска литература*. Курс лекции. София.
- Грашева Л. (съст., ред.). 1982. *Стара българска литература*. Т. II. София: Български писател.
- Bălan I. 2003. *Sfintele moaște din România*. Iași: Editura Episcopiei Romanului, 84—88.
- Cernovodeanu P. 2001. La double histoire de Sainte Philothée d'Argeș et ses miracles. In: Guran P. (éd.). *L'empereur hagiographe. Culte des saints et monarchie byzantine et post-byzantine*. Actes des colloques internationaux «L'empereur hagiographe» et «Reliques et miracles» tenus au New Europe College, Bucarest: New Europe College, 159—176.
- Erminia 2000: *Erminia lui Dionisie din Furna*. 2000. București: Sophia.
- Kaluzniacki E. 1901. *Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius (1375—1393)*. Wien.
- Mazilou D. 1933. *Sf. Filoteia de la Argeș*. București.
- The Mystery...: The Mystery of the Holy Martyr Filoteia. URL: <http://sfioanevangelistul.ca/wordpress/en/2016/12/07/taina-sfintei-mucenite-filoteia/>.
- Viața... 2003: Tănase N. (red. pr.). 2003. *Viața și acatistul Sf. Cuv. Parascheva și Sf. Mc. Filoteia*. București: Agapis. URL: <https://doxologia.ro/viata-sfant/viata-sfant-mucenite-filoteia-de-la-curtea-de-argh> (2012).

References

- Bakalova, E. 2016. *Kultăt kăm relikvite i chudotvornite ikoni. Traditsii i săvremennost (The Cult of Relics and Miraculous Icons. Traditions and Modernity)*. Sofia: “Prof. Marin Drinov” Publ. (in Bulgarian).
- George Akropolites. 2013. *Istoriia (History)*. Saint Petersburg: “Aletheia” Publ. (in Russian).
- Grek, I. F., Russev, N. D. 2011. *1812 — povorotnyi god v istorii Budzhaka i «zadunaiskikh pereselentsev» (1812 — a Pivotal Year in the History of Bugeac and “Transdanubian Settlers”)*. Kishinev: Stratum plus P.P. (in Russian).
- Grătski izvori za bălgarskata istoriya (Greek Sources on Bulgarian History) VIII. 1974. Sofia: Bulgarian Academy of Sciences (in Bulgarian).
- Ivanova, K. 1986. *Patriarkh Evtimij (Patriarch Euthymius)*. Sofia: “Narodna prosвета” Publ. (in Bulgarian).
- Miltenova, A. (ed.). 2008. *Istoriya na bălgarskata srednovekovna literatura (History of the Bulgarian Medieval Literature)*. Sofia: “Iztok-Zapad” Publ. (in Bulgarian).
- Kaluzhnyatski, E. 2010. *Săchineniya na bălgarskiya patriarkh Evtimij (1375—1393) (Writings of the Bulgarian Patriarch Euthymius, 1375—1393)*. Veliko Tarnovo: “Sv. sv. Kiril i Metodij” Publ. (in Bulgarian).
- Pavlov, Pl. 2006. *Tărnovski svetitsi i chudotvorts (Saints and Wonderworkers of Veliko Tarnovo)*. Varna: “Slavena” Publ. (in Bulgarian).
- Pavlov, Pl. 2010. *Zabraveni i nerazbrani (Săbitiya i lichnosti ot bălgarskoto Srednovekovie) (Forgotten and Misunderstood: Events and Personalities of the Bulgarian Middle Age)*. Sofia: “Siela” Publ. (in Bulgarian).
- Pavlov, Pl., Temelski, Khr. 2010. *Bălgari svetitsi (Bulgarian Saints)*. Sofia: “Tangra TanNakRa” Publ. (in Bulgarian).
- Pavlov, Pl., Tyutyundzhiev, I. 2017. *Osmanskite zavoevaniya i „dărzhavata na dukha“ (Ottoman Conquests and the “Kingdom of Spirit”)*. Veliko Tarnovo: “Abagar” Publ. (in Bulgarian).
- Pavlov, Pl., Chakărov, K. 2005. In *Prinosăt na Istoriiko-Yuridicheskaya fakultet za razvitiето na bălgarskoto obrazovanie i nauka (Contribution to the Department of History and Law for the Development of Bulgarian Education and Science)*. Veliko Tarnovo: “Sv. sv. Kiril i Metodij” Publ., 239—250 (in Bulgarian).
- Patriarch Euthymius. 1990. *Săchineniya (Works)*. Sofia: “Nauka i izkustvo” Publ. (in Bulgarian).
- Popov, T. 2017. *Bălgarskata dărzhavna traditsiya văv vlashkata nizina, Moldova i Besarabiya ot kraya na XII do kraya na XV v. (The Bulgarian State Tradition in the Wallachian Lowland, Moldova and Bessarabia from the End of 12th to the End of 15th Centuries)*. Sofia: “Propeler” Publ. (in Bulgarian).
- Radchenko, K. 1898. *Religioznoe i literaturnoe dvizhenie v Bolgarii v epokhu pered turetskim zavoevaniem (Religious and Literary Movement in Bulgaria in the Time before the Turkish Conquest)*. Kiev: Typography of the St. Vladimir Imperial University (in Russian).
- Russev, N. D. 1999. *Na grani mirov i epokh. Goroda nizov'ev Dunaya i Dnestra v kontse XIII—XIV vv. (On the Edge of Civilizations and Epochs. Cities in the Lower Reaches of the Danube and the Dniester in Late 13th—14th Centuries)*. Kishinev: High Anthropological School University (in Russian).
- Tsonev, B. 1935. *Stara bălgarska literatura. Kurs lektzii (Ancient Bulgarian Literature: Course of Lectures)*. Sofia (in Bulgarian).
- Grasheva, L. (ed., comp.). 1982. *Stara bălgarska literatura (Ancient Bulgarian Literature) II*. Sofia: “Bălgarski pisatel” Publ. (in Bulgarian).
- Bălan, I. 2003. *Sfintele moaște din România*. Iași: Editura Episcopiei Romanului, 84—88.
- Cernovodeanu, P. 2001. La double histoire de Sainte Philothée d'Argeș et ses miracles. In: Guran, P. (éd.). *L'empereur hagiographe. Culte des saints et monarchie byzantine et post-byzantine*. Actes des colloques internationaux «L'empereur hagiographe» et «Reliques et miracles» tenus au New Europe College. Bucarest: New Europe College, 159—176.
- Erminia lui Dionisie din Furna. 2000. București: Sophia.
- Kaluzniacki, E. 1901. *Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius (1375—1393)*. Wien.
- Mazilou, D. 1933. *Sf. Filoteia de la Argeș*. București.
- The Mystery of the Holy Martyr Filoteia. URL: <http://sfioanevangelistul.ca/wordpress/en/2016/12/07/taina-sfintei-mucenite-filoteia/>.
- Tănase, N. (red. pr.). 2003. *Viața și acatistul Sf. Cuv. Parascheva și Sf. Mc. Filoteia*. București: Agapis. URL: <https://doxologia.ro/viata-sfant/viata-sfant-mucenite-filoteia-de-la-curtea-de-argh> (2012).

Статья поступила в номер 5 января 2019 г.

Plamen Pavlov (Veliko Tarnovo, Bulgaria). Doctor of History. St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tarnovo¹.

Павлов Пламен (Велико-Търново, България). Доктор истории. Велико-Търновский университет «Святых Кирилла и Мефодия».

E-mail: pl_pavlov@abv.bg

Address: ¹ Tarnovski St., 2, Veliko Tarnovo, 5000, Bulgaria

Список сокращений

АВЕС	— Археология Восточно-Европейской степи. Саратов.
АГОИАМЗ	— Астраханский государственный объединенный историко-архитектурный музей-заповедник. Астрахань.
АДСВ	— Античная древность и средние века. Свердловск.
АДУ	— Археологічні дослідження в Україні. Київ.
АЕС	— Археология Евразийских степей. Казань.
АИК	— Археологические исследования в Крыму. Симферополь.
АИУ	— Археологические исследования на Украине. Киев.
АКМ	— Археологическая карта Молдавии. Кишинёв.
АЛЛУ	— Археологічний літопис Лівобережної України. Полтава.
АН МССР	— Академия наук Молдавской ССР. Кишинёв.
АН РТ	— Академия наук Республики Татарстан. Казань.
АН СССР	— Академия наук СССР. Москва.
АНО НИЦ	— Автономная некоммерческая организация «Научно-исследовательский центр по сохранению культурного наследия». Саратов.
АО	— Археологические открытия. Москва.
АС	— Археологический съезд.
АЭАЕ	— Археология, этнография и антропология Евразии. Новосибирск.
БАН	— Българската Академия на науките. София.
БГИАМЗ	— Болгарский государственный историко-архитектурный музей-заповедник. Болгар.
БГИАПМЗ	— Билярский государственный историко-археологический и природный музей-заповедник. Билярск.
БИ	— Боспорские исследования. Симферополь; Керчь.
БНЦ СО РАН	— Бурятский научный центр Сибирского отделения Российской Академии наук. Улан-Удэ.
БСП	— Българите в Северното Причерноморие. Одесса.
ВАШ	— университет «Высшая Антропологическая Школа». Кишинёв.
ВВМ	— Весник Војног музеја. Београд.
ВГУ	— Воронежский государственный университет. Воронеж.
ВДИ	— Вестник древней истории. Москва.
ВИГл	— Војно-историјски гласник. Београд.
ВИСб	— Военно-исторически сборник. София.
ВКЛ	— Великое княжество Литовское.
ВКНЛУ	— Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Київ.
ВНОТ	— Вестник научного общества татароведения. Казань.
ВНУ «ЛП». АД	— Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Армія та держава. Львів.
ВолГУ	— Волгоградский государственный университет. Волгоград.
ГАСО	— Государственный архив Саратовской области. Саратов.
ГИАМЗ	— Государственный историко-археологический музей-заповедник.
ГИМ	— Государственный исторический музей. Москва.
ГМИИ РТ	— Государственный музей изобразительных искусств Республики Татарстан. Казань.
ГЭ	— Государственный Эрмитаж. Ленинград / Санкт-Петербург.
ДВГУ	— Дальневосточный государственный университет. Владивосток.
ДВНЦ АН СССР	— Дальневосточный научный центр Академии наук СССР. Владивосток.
ДВО РАН	— Дальневосточное отделение Российской Академии наук. Владивосток.
ДонГУ	— Донецкий государственный университет. Донецк.
ДонНУ	— Донецкий национальный университет. Донецк.
ДП	— Древнее Причерноморье, Одесса.
ДСПиК	— Древности Степного Причерноморья и Крыма. Запорожье.
ДСЦА	— Древности Сибири и Центральной Азии. Горно-Алтайск.
ЖМНП	— Журнал Министерства народного просвещения. Санкт-Петербург.
ЗГУ, ЗНУ	— Запорожский государственный (национальный) университет. Запорожье.
ЗО	— Золотоордынское обозрение. Казань.
ЗООА	— Записки Одесского археологического общества. Одесса.
ЗОКМ	— Запорожский областной краеведческий музей. Запорожье.
ЗОНТОАМ	— Записки отдела нумизматики и торевтики Одесского археологического музея. Одесса.
ЗООИД	— Записки Одесского общества истории и древностей. Одесса.
ЗОРСА	— Записки отдела русской и славянской археологии. Санкт-Петербург.

ЗРВИ	— Зборник радова Византолошког института. Београд.
ЗЦ	— Золотоордынская цивилизация. Казань.
ИА АН РТ	— Институт археологии им. А. Х. Халикова Академии наук Республики Татарстан. Казань.
ИА НАНУ	— Институт археологии Национальной академии наук Украины. Киев.
ИА РАН	— Институт археологии Российской Академии наук. Москва.
ИАИАИАНД	— Историко-археологические исследования в Азове и на Нижнем Дону. Азов.
ИАК	— Известия Императорской археологической комиссии. Санкт-Петербург.
ИАК РАН	— Институт археологии Крыма Российской академии наук. Симферополь.
ИВ РАН	— Институт востоковедения Российской Академии наук. Москва.
ИВИ РАН	— Институт всеобщей истории Российской Академии наук. Москва.
ИЕИМ	— Известия на Етнографския институт и музей. София.
ИИ АН РТ	— Институт истории им. Ш. Марджани Академии наук Республики Татарстан. Казань.
ИИВЕ	— Исследования по истории Восточной Европы. Минск.
ИИВИ	— Известия на Института за военна история. София.
ИИДС	— Известия на Историческото дружество в София. София.
ИИМ Кюстендил	— Известия на Историческия музей — Кюстендил.
ИИМК	— Институт истории материальной культуры Российской Академии наук. Ленинград / Санкт-Петербург.
ИМКУ	— История материальной культуры Узбекистана. Ташкент; Самарканд.
ИМЮИБ	— Известия на музеите в Югоизточна България. Пловдив.
ИНАИ	— Известия на националния археологически институт. София.
ИНМВ	— Известия на народния музей във Варна. Варна.
ИТОИАЭ	— Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии. Симферополь.
ИТУАК	— Известия Таврической ученой архивной комиссии. Симферополь.
ИЯЛИ, ИЯЛИ АН РТ	— Институт языка, литературы и истории им. Г. Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан. Казань.
ІА НАНУ	— Інститут археології Національної Академії Наук України. Київ.
ІУ НАНУ	— Інститут історії України Національної Академії Наук України. Київ.
КБН	— Корпус боспорских надписей. Москва.
КД; ІК	— Княжа доба: історія і культура. Львів.
КДПУ	— Кіровоградський державний педагогічний університет. Кіровоград.
КЗВМ СУАК	— Книга записи вещей музея Саратовской ученой архивной комиссии, Саратов.
КСИА	— Краткие сообщения Института археологии. Москва.
КСИА АН УССР	— Краткие сообщения Института археологии Академии наук Украинской ССР. Киев.
КСИИМК	— Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры АН СССР. Москва; Ленинград / Санкт-Петербург.
КубГУ	— Кубанский государственный университет. Краснодар.
ЛГУ	— Ленинградский государственный университет. Ленинград.
ЛНУ	— Львівський національний університет. Львів.
МА К(П)ФУ	— Музей археологии Казанского (Поволжского) федерального университета. Казань.
МАВДС	— Материалы по археологии Волго-Донских степей. Волгоград.
МАИАСК	— Материалы по археологии и истории античного и средневекового Крыма. Севастополь; Тюмень; Нижневартовск.
МАИЭТ	— Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. Симферополь; Керчь.
МарГУ	— Марийский государственный университет. Йошкар-Ола.
МГУ	— Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова. Москва.
МДАПВ	— Матеріали та дослідження з археології Прикарпаття та Волини. Львів.
МДАСУ	— Матеріали та дослідження з археології Східної України. Луганськ.
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР. Москва; Ленинград.
НАВ	— Нижневолжский археологический вестник. Волгоград.
НАН	— Национальная академия наук.
НАНУ	— Национальная Академия наук Украины. Киев.
НВУУ	— Науковий вісник Ужгородського університету. Ужгород.
НГПИ	— Нижегородский государственный педагогический институт им. М. Горького. Нижний Новгород.
НГУ	— Новосибирский государственный университет. Новосибирск.
НиЭ	— Нумизматика и эпиграфика. Москва.
НКЦ	— Национальный культурный центр.
НМ РТ	— Национальный музей Республики Татарстан. Казань.
НЭ	— Нумизматика и эпиграфика. Москва.
ОАК	— Отчёты Императорской археологической комиссии. Санкт-Петербург.
ОІКМ	— Одеський історико-краєзнавчий музей. Одеса.
ОНУ	— Одесский национальный университет. Одесса.
ПА	— Поволжская Археология. Казань.
ПУУ	— Питання історії України. Чернівці.
ПСРЛ	— Полное собрание русских летописей.
РА	— Российская археология. Москва.
РАЕ	— Российский археологический ежегодник. Санкт-Петербург.

РАН	— Российская Академия наук. Москва.
РАНХиГС	— Российская академия народного хозяйства и государственной службы при Президенте Российской Федерации. Москва.
РГВИА	— Российский государственный военно-исторический архив. Москва.
РИМ	— Регионален исторически музей. Варна.
РСМ	— Раннеславянский мир. Археология славян и их соседей. Москва.
РФК	— развитие функций круга.
РФСОН	— Российский фонд содействия образованию и науке. Москва.
СА	— Советская археология. Москва.
САИ	— Свод археологических источников. Москва; Ленинград.
СБАН	— Списание на Българската Академия на науките. София.
СГУ	— Саратовский государственный университет. Саратов.
СГЭ	— Сообщения Государственного Эрмитажа. Санкт-Петербург.
СМЛ	— Славяно-молдавские летописи XV—XVI вв. Москва.
СНУ	— Східноукраїнський національний університет ім. В. Даля. Луганськ.
СОГУ	— Северо-Осетинский государственный университет им. К.Л. Хетагурова. Орджоникидзе.
СОИМК	— Самарский областной историко-краеведческий музей им. П.В. Алабина. Самара.
СПбГУ	— Санкт-Петербургский государственный университет. Санкт-Петербург.
ССПіК	— Старожитності степового Причорномор'я і Криму. Запоріжжя.
СУАК	— Саратовская ученая архивная комиссия, Саратов.
СЭ	— Советская Этнография. Москва.
ТГЭ	— Труды Государственного Эрмитажа. Санкт-Петербург.
ТНKP	— Татарский народный комиссариат просвещения. Казань.
Труды ГИМ	— Труды Государственного Исторического музея. Москва.
ТСУАК	— Труды Саратовской ученой архивной комиссии. Саратов.
УАВ	— Уфимский археологический вестник. Уфа.
УЖ	— Український історичний журнал. Київ.
УПЦ КП	— Украинская Православная Церковь Киевского Патриархата.
УТОПіК	— Українське Товариство охорони пам'яток історії та культури. Київ.
ЦАИ АГПА	— Центр археологических исследований Армавирской государственной педагогической академии. Армавир.
ЦП НАНУ	— Центр пам'яткознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Київ.
ЮБК	— Южный берег Крыма.
ЮНЦ РАН	— Южный научный центр Российской Академии наук. Ростов-на-Дону.
AARMSI	— Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii Istorice. București.
Akadosmos	— Akadosmos. Revistă de știință, inovare, cultură și artă. Chișinău.
AM	— Arheologia Moldovei. Iași.
ArhMed	— Arheologia medievală. Cluj Napoca.
ArhMold	— Arheologia Moldovei. Iași.
ARSR	— Academia Republicii Socialiste România. București.
ASCSA	— American School of Classical Studies at Athens.
BAR IS	— British Archaeological Reports, International Series. Oxford.
BSMRHA	— Bolgar State Museum-Reservation of History and Architecture. Bolgar.
BSNR	— Buletinul Societății Numismatice Române. București.
CCDJ	— Cultură și civilizație la Dunărea de Jos. Călărași.
CIG	— Corpus Inscriptionum Graecarum. Berolini.
CN	— Cercetări Numismatice. București.
DIR	— Documente privind istoria României. București.
DOP	— Dumbarton Oaks Papers. Cambridge, Mass.
IA URZ	— Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego. Rzeszów.
ICOMOS	— International Council on Monuments and Sites. Paris.
IOSPE	— Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae. Petropoli.
NMRT	— National Museum of the Republic of Tatarstan. Kazan.
NyJAMÉ	— A Nyíregyházi Jósa András Múzeum évkönyve. Nyíregyháza.
PAU	— Polska Akademia Umiejętności. Kraków.
RESEE	— Revue des Études Sud-Est Européennes. București.
SCIV	— Studii și Cercetări de Istorie Veche. București.
SCIVA	— Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie. București.
SFECAG	— Société Française d'Étude de la Céramique Antique en Gaule. Marseille.
SH	— State Hermitage. Saint Petersburg.
Stratum plus	— Stratum plus. Археология и культурная антропология. Санкт-Петербург; Кишинёв; Одесса; Бухапест.
UNESCO	— United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. Paris.
VH	— Vojenská história. Bratislava.
WAW	— Wydawnictwo i Agencja Informacyjna WAW Grzegorz Wawoczny. Racibórz.